

**OSMANLI İSTANBUL'UNDA HASTALIKLAR,
TEDAVİ USULLERİ VE TOPLUM
(1860-1914)**

HÜLYA İHTİYAR

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	7
KISALTMALAR LİSTESİ	8
GİRİŞ	9

BİRİNCİ BÖLÜM

1. OSMANLI DEVLETİ'NDE SAĞLIK TEŞKİLATI	19
1.1. Klasik Dönem Osmanlı Sağlık Teşkilatı	19
1.1.1. Dârüşşifalar	19
1.1.2. Hekimbaşılık Kurumu	22
1.2. Yenileşme Sürecinde Sağlık Faaliyetleri	24
1.2.1. Tıphane-i Âmire	27
1.2.2. Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye	31
1.2.3. Tahaffuzhaneler (Karantina İstasyonları)	37
1.2.4. Dâü'l-Kelç ve Bakterioloji Ameliyathanesi	39
1.2.5. Telkikhane-i Şahane	40
1.2.6. Bakteriyojihane-i Osmani	43
1.2.7. Tebhirhaneler	44
1.2.8. Askeri ve Sivil Hastaneler	45
1.3. Azınlık ve Yabancıların Osmanlı Devleti'nde Sağlık Alanındaki Faaliyetleri	53

İKİNCİ BÖLÜM

2. OSMANLI İSTANBUL'UNDA HASTALIKLAR VE TEDAVİ USULLERİ	57
2.1. Osmanlı'da Hastalıkların Tedavilerine Yönelik Tıbbi Yaklaşımlar	57
2.1.1. Ahlat-ı Erbaa	61
2.1.2. Halk Hekimliği ve Geleneksel Şifa Yöntemleri	63
2.1.3. Tedavide İnanç Unsurları	67
2.1.4. Beslenme ve Sağlık İlişkisi	70
2.1.5. Tıbbi İlaçlar	78
2.1.5.1. Diş İlaçları	79
2.1.5.2. Kansızlık, Zayıflık, İştahsızlık Gibi Durumlara Karşı Kuvvet İlaçları	81
2.1.5.3. Koleraya Karşı	84

2.1.5.4. Uyku İlaçları	85
2.1.5.5. Müshiller	86
2.1.5.6. Frengi	88
2.1.5.7. Romatizma, Bronşit, Havale vb.	89
2.1.5.8. Maden Suları ve İçkiler	89
2.1.5.9. Eczane ve Doktor Reklamları	93
2.2. İstanbul'da Görülen Belli Başlı Hastalıklar ve Tedavi Usulleri	97
2.2.1. Boğmaca Öksürüğü	97
2.2.2. Cüzzam	102
2.2.3. Çiçek	106
2.2.4. Difteri-Kuşpalazı	110
2.2.5. Frengi (Sifiliz)	116
2.2.6. Kızamık	125
2.2.7. Kızıl	129
2.2.8. Kolera	133
2.2.9. Kuduz	151
2.2.10. Sıtma (Malarya)	159
2.2.11. Suççeği	163
2.2.12. Veba	165
2.2.13. Verem	171
2.2.14. Zükâm (Nezle)	185
2.2.15. Diğer Hastalıklar	186

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. HASTALIK, TIP VE TOPLUM: TEDAVİ USULLERİNE YÖNELİK

ELEŞTİRİLER	191
3.1. Toplumun Gözünden Hastalıklar ve Önlemler	191
3.1.1. Dinin Rolü ve Kaderci Anlayış	191
3.1.2. Hastalıklara Kayıtsızlık, Tedavi Usullerine Direnç: Hekim ve İlaçlar Karşısında Toplum	195
3.2. Basından Mizahi Eleştiriler	202
3.2.1. Hekim ve Tedaviler Konusundaki Eleştiriler	202
3.2.2. Toplumun Sağlık Anlayışına Yönelik Eleştiriler	216
3.2.3. Diğer Eleştiriler	222
3.3. Sahte Hekim-Yanlış Tedavi ve Yanlış İlaç	231
3.4. Modern Tıbbın Gölgesinde Tedavi Arayışı: Fal ve Üfleme	235

SONUÇ	241
-----------------	-----

KAYNAKÇA	253
--------------------	-----

ÖNSÖZ

Osmanlı Devleti hüküm sürdüğü yüzyıllar boyunca pek çok hastalıkla mücadele etmek zorunda kalmıştır. Bu hastalıklardan korunmak için çeşitli tedavi yöntemleri ve ilaçlar denenmiş, süreç içerisinde yeni tedavi arayışları içine girilmiştir. Bu çalışma, Osmanlı Devleti'ne başkentlik yapmış olan İstanbul'da 1860 ila 1914 yılları arasında vuku bulan hastalıklara karşı geliştirilen ve uygulanan tedavi metotlarının incelenmesi, tıbbi konular üzerinde toplumda beliren bakış açısının hangi yönde geliştiğinin tespit edilmesi amacıyla hazırlanmıştır. Zikredilen yıllar, Osmanlı Devleti'nin modernleşme girişimlerinin yoğunlaştığı bir dönemdir ve bu süreçte tıp alanında da çeşitli adımlar atılmıştır. Ancak modern ve geleneksel uygulamaların birlikte yer aldığı bu dönemde denenilen tedavi metotları ve bunları uygulayan hekimler kimi zaman toplum tarafından olumsuz eleştiriler ile karşı karşıya kalmıştır.

Çalışmada, Osmanlı Devleti'nde ortaya çıkan hastalıkların tanımlanması ve bu hastalıklara karşı başvurulan tedavi yöntemlerinin ve ilaç uygulamalarının kapsamlı bir değerlendirmesi sunulmaktadır. Ayrıca hastalık, tedavi süreci ve bu tedavileri uygulayan hekimlerin toplum nezdindeki kabul düzeyi, hekimlere yönelik eleştiri ve itirazlar da irdelenmektedir. Tüm bu unsurlar, Osmanlı Devleti'nin uzun süreli siyasi ve kültürel merkezi olan İstanbul özelinde, doküman analizi yöntemiyle incelenmektedir.

Seçtiğim konuda çalışmama fırsat veren, destek ve katkılarını esirgemeyen hocam Dr. Öğr. Üyesi İhsan ERDİNÇLİ'ye içten teşekkürlerimi sunarım. Eğitim sürecimin büyük bir bölümünde birlikte olduğum, bana evini açan ve her türlü desteği ile yanımda olan sevgili halam Meryem USLUOĞLU'na çok teşekkür ederim. Yine desteklerinden ötürü babam Salih Zeki İHTİYAR'a, annem TÜRKAN İHTİYAR'a, kardeşlerime, halam İrfan EYÜBOĞLU'na, kuzenim Serhan USLUOĞLU'na, yakın arkadaşım Tuğba TEKİN'e, ve bütün aile fertlerime içten teşekkür ve minnetlerimi ifade etmek isterim.

Eylül, 2025
Hülya İHTİYAR

KISALTMALAR LİSTESİ

a.g.b.	: Adı geçen bildiri
a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m	: Adı geçen makale
a.g.t.	: Adı geçen tez
bkz.	: Bakınız
BOA.	: Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi
C.SH.	: Cevdet Sıhhiye
Çev	: Çeviren
DH.MKT.	: Dahiliye Mektubî Kalemi
TDVİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
Ed.	: Editör
Der.	: Derleyen
H.	: Hicri
Haz.	: Hazırlayan
İ. DH.	: İrade Dahiliye
İ.MVL.	: İrade Meclis-i Valâ
Krş.	: Karşılaştırmamız
M.	: Miladi
MÖ	: Milattan önce
Nr	: Numara
R.	: Rumî
s.	: Sayfa
t.y.	: Tarih yok
vd.	: ve diğerleri
Yay.	: Yayınlayan
Y.A.HUS.	: Yıldız Hususî Maruzat
Y.PRK.EŞA.	: Yıldız Perakende Evrakı, Elçilik Şehbenderlik ve Ateşemiliterlik
Y.PRK.M.	: Yıldız Perakende Evrakı, Evrakı Müteferrik
y. t.	: Yayın tarihi

GİRİŞ

Tarih boyunca tüm toplumların karşı karşıya kaldığı hastalıklar, Osmanlı döneminde de insanların yaşamlarını derinden sarsmış, çok sayıda ölümün başlıca nedenlerinden biri olmuştur. Osmanlı toplumu, hastalıklarla mücadelede kimi zaman dönemin bilimsel imkânlarına başvurmuş, kimi zaman ise geleneksel inanış ve pratikleri temel alan çeşitli tedavi yollarına yönelmiştir. Osmanlı Devleti'nin yenileşme girişimlerinin hızlandığı XIX. yüzyıl, tıbbi çalışmaların da ivme kazandığı bir dönem olmuştur. Hastalıklara neden olan patojenlerin keşfedilmesiyle bu hastalıklara yönelik yeni tedavi yöntemleri geliştirilmiştir. Her ne kadar bu keşifler yeni tıbbi uygulamaları beraberinde getirmişse de geleneksel tıp uygulamaları da varlığını devam ettirmiştir.

İstanbul örneğinde planlanan çalışmanın zaman bakımından sınırları 1860 ila 1914 yıllarını kapsayacak şekilde belirlenmiştir. Bu dönem, Osmanlı İmparatorluğu'nun bir yandan kamu sağlığı uygulamaları bakımından modern adımlar attığı, kamuoyu oluşturmak bakımından basının da etkili bir biçimde kullanıldığı bir evre olması bakımından seçilmiştir. Osmanlı Devleti'nde 1831 yılında *Takvim-i Vekayi* adlı ilk resmi ve 1840 yılında *Ceride-i Havâdis* adlı ilk yarı resmî gazetenin yayımlanmaya başlamasının ardından ilk özel gazetenin ancak 1860 yılında yayımlanmış olması düşünülürse Osmanlı'daki basın faaliyetlerinin de bu dönemlerde canlanmaya başladığı söylenebilir. Bu nedenle basın dinamik kazanmaya başladığı 1860 yılı, çalışmanın başlangıç noktası olarak tercih edilmiştir. Bununla birlikte Birinci Dünya Savaşı başlangıcı olan 1914 yılı sonrası ise çalışmaya dâhil edilmemiştir. Konunun İstanbul özelinde çalışılmasının nedeni ise bilindiği gibi Osmanlı Devleti'nin payitahtı olmasından dolayı gerçekleştirilen yeniliklerin ilk örneklerinin burada uygulanması, kaynak bakımından da oldukça zengin örnekler sunmasıdır.

Osmanlı sağlık teŖkilatının oluŖumunu ve zaman ierisindeki geliŖimini, XIX. yūzyılda sistemli bir yapı kazanan yenileŖme dōneminde uygulanan modern sağlık uygulamalarını inceleyen pek ok alıŖma mevcuttur. Osmanlı sağlık teŖkilatlanması konusunda Ali Haydar Bayat'ın *Osmanlı Devleti'nde HekimbaŖlık Kurumu ve HekimbaŖlar*¹ ve Sinem Serin'in *Osmanlı Sağlık Sisteminin Yōnetimi HekimbaŖlık Kurumu*² adlı alıŖmaları Osmanlı'da hekimbaŖlık mūessesesi ve hekimbaŖlar konusunu ayrıntılı bir Ŗekilde ele alan kaynaklardır. Bedi Nuri Ŗehsuvarođlu *İstanbul'da 500 Yıllık Sağlık Hayatımız*³ adlı eserinde, Esin Kāhya ve AyŖegūl Demirhan Erdemir de *Bilimin IŖıĖında BaŖlangıtan Cumhuriyete Tūrklerde Tıp ve Sağlık Kurumları*⁴ adlı eserde darūŖŖifalar ve hastaneler gibi sağlık kurumlarını incelemektedir. Tıp tarihi alanında önemli eserler veren Nuran Yıldırım, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Koruyucu Sağlık Uygulamaları"⁵ adlı makalesinde hastalıklar hakkında bilgi vermesinin yanı sıra bunlara yōnelik ne gibi koruyucu önlemlerin alınmaya alıŖıldıđını, hangi sıhhi kurumların oluŖturulduđunu ele almaktadır. Benzer Ŗekilde "İstanbul'da Sağlık Hayatı"⁶ adlı makalesinde de Bizans İstanbul'undan baŖlayarak eŖitli hastalıklar ve sağlık kuruluşlarına dair bilgiler vermektedir. Erdem Aydın, "19. Yūzyılda Osmanlı Sağlık TeŖkilatlanması"⁷ adlı makalesinde

- 1 Ali Haydar Bayat, **Osmanlı Devleti'nde HekimbaŖlık Kurumu ve HekimbaŖlar**, 2. Baskı, Atatūrk Kūltūr Merkezi BaŖkanlıđı, Ankara, 2017.
- 2 Sinem Serin, **Osmanlı Sağlık Sisteminin Yōnetimi HekimbaŖlık Kurumu**, 1. Baskı, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2021.
- 3 Bedi Nuri Ŗehsuvarođlu, **İstanbul'da 500 Yıllık Sağlık Hayatımız**, İstanbul Fethi Derneği NeŖriyatı (Kemal Matbaası), İstanbul, 1953.
- 4 Esin Kāhya ve AyŖegūl Demirhan Erdemir, **Bilimin IŖıĖında BaŖlangıtan Cumhuriyete Tūrklerde Tıp ve Sađlık Kurumları**, 2. Baskı, Tūrkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2021.
- 5 Nuran Yıldırım, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Koruyucu Sağlık Uygulamaları", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Tūrkiye Ansiklopedisi**, İletişim Yayınları, 5, İstanbul, 1985.
- 6 Nuran Yıldırım, "İstanbul'da Sađlık Hayatı", CoŖkun Yılmaz (Ed.), **Antik ađdan XXI. Yūzyıla Būyūk İstanbul Tarihi**, İBB Kūltūr A. Ŗ., 4, İstanbul, 2015.
- 7 Erdem Aydın, "19. Yūzyılda Osmanlı Sağlık TeŖkilatlanması", **OTAM (Ankara Ŗniversitesi Osmanlı Tarihi AraŖtırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)**, 15(15), Temmuz, 2004.

modern sağlık yapılanmasına değinerek XIX. ve XX. yüzyılda yayımlanan çeşitli sağlık nizamnamelerini değerlendirmektedir. Nil Sarı, *Osmanlılarda Tıp Ahlakı*⁸ isimli eseri ile sağlık çalışanlarında aranan nitelikleri, hekim-hasta ilişkisini, tıbbi metinlerde yer alan temel değerleri, hekimin görevlerini, hasta hakları gibi birçok konuyu ihtiva eden ayrıntılı bir çalışma kaleme almıştır. Bu gibi eserlerin yanında sağlık yapılanması ve kurumlarını ele alan tez çalışmaları da mevcuttur. Fatih Tetik'in *Osmanlı Devleti'nin Tanzimat Dönemi Kamu Sağlığı Politikası (1839-1876)*⁹, Remziye Şimşek'in *İstanbul'daki Osmanlı Dönemi Sağlık Kuruluşları*¹⁰, Hülya Öztürk'ün *Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane ve Kurucusu Charles Ambroise Bernard*¹¹, Gamze Ayhan'ın *Yenileşme Sürecinde Hekimbaşılık (1826-1876)*¹² adlı yüksek lisans çalışmaları bunlar arasında sayılabilir.

Osmanlı Devleti'nde ortaya çıkan hastalık ve tedavilere yönelik de çeşitli araştırma eserleri kaleme alınmıştır. Bu hususta ilk olarak bahsedilmesi gerekenlerden biri Nuran Yıldırım'dır. Özellikle *İstanbul'un Sağlık Tarihi*¹³ adlı eseri, sağlık teşkilatı hakkında çeşitli bilgiler içermesinin yanı sıra veba, kolera, frengi, verem gibi dönemin önemli hastalıkları ve bunlara yönelik alınan tedbirlerden bahsetmesi açısından önemli bir çalışmadır. Yine ele aldığı birçok makalesinde hastalıklar ve tedavilere dair bilgiler sunmaktadır. Ali Haydar Bayat *Tıp Tarihi*'nde¹⁴

- 8 Nil Sarı, **Osmanlılarda Tıp Ahlakı**, Türkiye Cumhuriyeti Sağlık Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2015.
- 9 Fatih Tetik, **Osmanlı Devleti'nin Tanzimat Dönemi Kamu Sağlığı Politikası (1839-1876)**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi - Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2007.
- 10 Remziye Şimşek, **İstanbul'daki Osmanlı Dönemi Sağlık Kuruluşları**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi - Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2010.
- 11 Hülya Öztürk, **Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane ve Kurucusu Charles Ambroise Bernard**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir Osman-gazi Üniversitesi - Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir, 2009.
- 12 Gamze Ayhan, **Yenileşme Sürecinde Hekimbaşılık (1826-1876)**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi - Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bilecik, 2014.
- 13 Nuran Yıldırım, **İstanbul'un Sağlık Tarihi**, İstanbul Üniversitesi Yayınları-Avrupa Kültür Başkenti Ajansı, İstanbul, 2010.
- 14 Ali Haydar Bayat, **Tıp Tarihi**, Genişletilmiş 3. Baskı, Zeytinburnu Belediyesi, Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği, İstanbul, 2016.

birçok medeniyetin hastalıklara yönelik tedavi yöntemleri, hekimlerin uygulamaları ve neşrettikleri eserler, tedavi kurumları gibi konulara yönelik bilgiler vermektedir. Dönemin hastalıklarına dair genel bir perspektif çizen incelemelerin yanı sıra spesifik bir konuya yoğunlaşan çalışmalar da mevcuttur. Örneğin yalnızca veba, kolera, verem, kuduz, çiçek vb. hastalıkları içeren birçok makale ve eser kaleme alınmıştır. Nühket Varlık Osmanlılarda veba salgınlarına ışık tutmuş, İstanbul özelinde tarih boyunca meydana gelen veba salgınlarını incelemiştir.¹⁵ Yine veba üzerine Daniel Panzac ayrıntılı bir şekilde ele aldığı *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)*¹⁶ isimli çalışması ile hastalığın seyri, bulaşma şekilleri, yayılma yolları gibi hususların yanında konuyu nüfusla da ilişkilendirerek çeşitli bölgelerde vebanın neden olduğu ölümleri istatistiksel açıdan değerlendirmiştir. Başak Ocak makalesinde frengi tedavisinde kullanılan Salvarsan ve Neosalvarsan ilaçlarını ve bu ilaçlar üzerine Osmanlı hekimlerinin görüşlerini incelemiştir.¹⁷ Cem Doğan ise *Dersaadet'te Fuhuş: Mekânlar, Aktörler ve Söylemler (1876-1923)*¹⁸ adlı doktora çalışmasının bir bölümünde frengi hastalığı ve tedavisine dair bilgiler sunmuş, ayrıca hastalığı kontrol edebilmeye yönelik devlet tarafından uygulanan tedbirlerden de bahsetmiştir. Ümüt Akagündüz II. Meşrutiyet çerçevesinde sıtma hastalığı ile mücadele faaliyetlerine değinmiştir.¹⁹ İncelenen çalışmalar arasında özellikle XIX. yüzyılın başlarından

-
- 15 Nühket Varlık, "Osmanlılarda Veba Salgınları", **Toplumsal Tarih**, (296), 2018, s. 30-36.; Nühket Varlık, "İstanbul'da Veba Salgınları", (Çev. Ahmet Aydoğan), **Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi**, 4, Coşkun Yılmaz (Ed.), İBB Kültür A. Ş., İstanbul, 2015, s. 146-151.
- 16 Daniel Panzac, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)**, (Çev. Serap Yılmaz), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1997.
- 17 Başak Ocak, "Frenginin Tedavisinde Salvarsan ile Neosalvarsan'ın Keşfi ve Bazı Osmanlı Hekimlerinin Bu İlaçlar Hakkındaki Değerlendirmeleri", **Tarih Okulu Dergisi (Journal of History School)**, 12(40), 2019, s. 296-311.
- 18 Cem Doğan, **Dersaadet'te Fuhuş: Mekânlar, Aktörler ve Söylemler (1876-1923)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi - Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2018.
- 19 Ümüt Akagündüz, "II. Meşrutiyet Döneminde Toplumsal Bir Sorun Olarak Sıtma ve Sıtmadan Korunma Çareleri", **Kebikeç**, 20(41), 2016, s. 95-123.

Hekimlerin uyguladıkları tedavi usullerinin yanlışlığı *Hayal*'de mizahi ve eleştirel bir karikatürle gözler önüne serilmektedir. 1876 yılında *Hayal*'in 297. nüshasında yayımlanan bu örnekte beş tane hekim ve sandalyede oturan bir kadının karikatürize edildiği, hekimlerin kadının hastalığını anlamak için kendi nabızlarına bakarak aralarında tartıştıkları görülmektedir. Gazete bu suretle hekimleri hiciv konusu yaparak uyguladıkları tedavi metotlarının ne kadar anlamsız ve işe yaramaz olduğuna dikkat çekmektedir.

Görsel 11: İlm-i Tıbbın Kerameti!⁷²⁷

سن عا طلك كرامته باق كه اطبا خاتم افنديك حسته لكن كندی تبضلرندن اكلاورر !!!

-Sen ilm-i tıbbın kerâmetine bak ki etubba, hanım efendinin hastalığını kendi nabızlarından anlıyorlar!!!⁷²⁸

Devletin hastalıklar konusunda uygulamaya çalıştığı tedbirlerden biri yurt dışından yabancı hekimlerin çağırılmasıydı. Ancak çağrılan bu hekimlerin de toplum nezdinde pek itibar görmediği anlaşılmakta, kimi çevreler tarafından bazı eleştirilere maruz kaldıkları görülmektedir. Sadri Sema, halkın karantina,

727 *Hayal*, Sene 4, Numara 297, (9 Eylül 1292/21 Eylül 1876), s. 4.; **19. Yüzyıl Osmanlı Basınında Mizah**, Karadeniz Teknik Üniversitesi Kurumsal İletişim Koordinatörlüğü Radyo / TV Birimi, Trabzon, (yayın tarihi: 22 Ekim 2024).

728 Aynı yer.

yiyecek yasağı gibi “işkenceleri” uzman olarak getirilen hekimlere dayandırdığını, ağızlarına geleni söylediklerini ifade etmektedir. Örneğin bu hekimlerden biri olan Chantemesse şu şekilde hicvedilmiştir:

Görmemiştir belki İblis böyle bir kafir teres,
Aç bıraktı halkı geldi Mösyö Doktor Chantemesse!
Ne Japonya ne Cava görmedi böyle teresi
Ne zaman hâk edecektir kolera Chantemesse’i!
Asit fenikle, kireçle kefenleyip teresi
Tutup atın yakasından şu kahpe Chantemesse’i!⁷²⁹

Şair Eşref (1846-1912) de kaleme aldığı şiirde Doktor Chantemesse’i eleştirmiştir. Şair aşağıdaki şiirini 1309 (1893) yılında İstanbul’da ortaya çıkan kolera nedeniyle Fransa’dan çağrılan Doktor Chantemesse’in İstanbul’a gelişini neden göstererek yazmış,⁷³⁰ doktorun hastalıkları gidermek yerine bunların çoğalmasına sebep olduğunu, şayet Chantemesse giderse hastalığın da biteceğini dile getirmiştir. Bunun yanı sıra büyük miktarda gelir kaynağı olan, memurlar ve halk nezdinde itibar görmeyen Şehremini Rıdvan Paşa da⁷³¹ eleştirilerden nasibini almıştır.

Eylese bir kez hastegânı şöyle mess
Def’-i emrâz eyliyormuş Mösyö Doktor Chantemesse
Geldiği günden beri hayfâ çoğaldı hastalık
Zannedersen hastalık kalmaz giderse bu teres
Hastalıklar şüphelendi celb olundu Chantemesse
Şehremini var iken mikrop aramak pek abes
Çünkü mikroptan bedter hazineyi etti kafes
Hurdebîne hiç lüzum yok var iken böyle teres⁷³²

729 Sadri Sema, **a.g.e.**, s. 33.; Ayar, **a.g.e.**, 218.

730 Osman Nuri Ergin, **İstanbul Şehreminleri**, (Haz. Ahmed Neziha Galitekin), İstanbul Büyükşehir Belediyesi, Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 1996, s. 178.

731 Ergin, **a.g.e.**, s. 177.; Ayar, **a.g.e.**, s. 218.

732 Mecmua-i Şükrü Efendi adlı eserden aktaran: Nuran Yıldırım, “1893’te İstanbul’da Kolera Salgını”, **Tarih ve Toplum**, (129), 1994, s. 22.; Ayar, **a.g.e.**, s. 218.